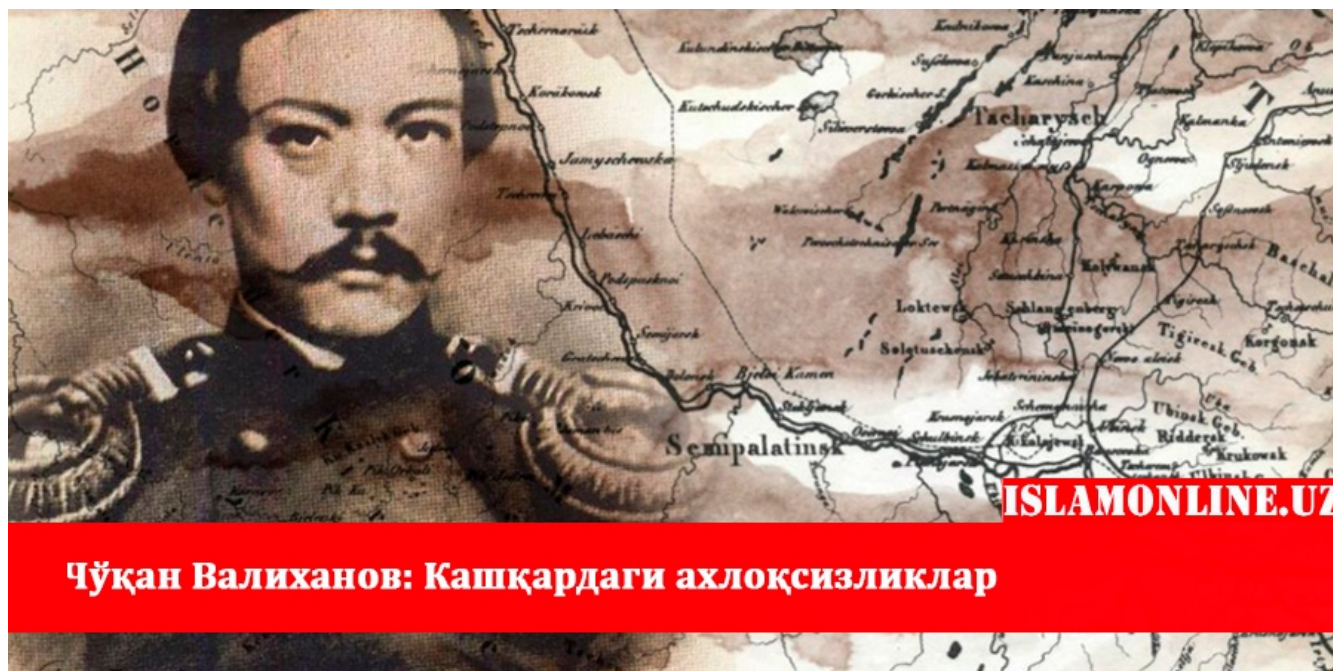

Ушбу иктибос Чўқан Валихановнинг Шаркий Туркистоннинг оилавий анъаналари хақидаги қарашлари акс этган парчаларидан биридир. Унинг "Жунгария очерклари" номли асарида Қашғарнинг ўзига хос маданияти, савдо аҳамияти ва маҳаллий ҳаёт тарзи тўғрисидаги маълумотлар келтирилган. Валиханов Қашғарнинг марказий савдо нуктаси сифатидаги аҳамиятини таъкидлайди, шунингдек, бу шаҳардаги "чаукен" деб аталган жозибador аёллар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ва бу жойга савдо учун келган сайёҳлар орасида қандай танилгани хақида ёзади.

Мазкур матнда Қашғарнинг ҳар хил маданиятлар, турли халқлар ва жамоатлар учрашган нукта сифатида тасвирланган. Валихановнинг ёзишича, шаҳар халқаро савдо маркази бўлиб, у ерга турли мамлакатлардан келган савдогарлар тўпланади. Шундай қилиб, Валиханов Қашғарни нафакат савдо маркази, балки ўзига хос маданий кўприк сифатида ҳам кўрсатади.

Қашғар — жуда аҳоли гавжум шаҳар бўлиб, асосан мусулмонлар истикомат қилади. Хитойликлар алоҳида қалъани эгаллашган. Шаҳарда аҳолининг кўплиги туфайли одоб-ахлоқ жихатидан унчалик намунали эмас. Мусулмонлар бўлишларига қарамай, очикчасига мчкилик ва буза ичишади ва аёлларни яширишмайди.

Қашғар хақида гап кетганда, бу шаҳарнинг аёллари хақида айтмаслик мумкин эмас. Улар ўзининг гўзаллиги билан бутун Ўрта Осиёда машҳур. Қашғарда бўлган осийликларнинг гувоҳлик беришича, тўлиши билан ойга, сергаклиги билан охуга, бакувватлиги билан сарв дарахтига, нафислиги билан атиргулга киёс қилинадиган аёллар Қашғарда жамланган. Улар Қашғар сувининг мухаббат уйғотиш хусусиятига эга эканига ишонади.

Хеч қачон тақикланган мева ҳақида ўйламаган, мулалар бор-йўғи ўз соқолларини қайсидир ширингина бир аёлга топширмасдан Қашгардан қикмайди. Қашгарда, шунингдек, бир "ғўзал" одат мавжуд: унга кўра сиз, Мусо қонунларини (шариатни) бузмасдан, муҳаббатга тўйина оласиз. Хар қандай қелган меҳмон мутъа қонунига мувофиқ вақтинча, лекин қонуний жуфтлик қилиш имқонига эга бўлади. Сиз Қашгарга қеласиз, ва шу захоти сувнинг ажойиб таъсири натижасида муҳаббатга бўлган қаройиб мойилликни ҳис қиласиз, гуноҳ фикрлар сизга шундай таъсир қиладики, Мажнуннинг Лайлига бўлган муҳаббати ҳақидаги ҳикояга бирон боғлиқликсиз мурожаат қила бошлайсиз. Шахватингиз сиз мажбуран томошабин бўлган турли ҳирслий сахналар орқали янада қучаяди. Қайси жойга қелманг, раққосаларсиз меҳмончилиқни тасаввур қилишнинг имқони йўқ, улар Қашгарда машҳур бўлган Лайли ва Мажнун қостонини ажойиб ювошлиқ билан қуйлашади. Оқибатда, агар сизда тош юрак бўлса ҳам, бу шахвоний кўшиқларга қидай олмай, қаббага — қовурилган ғўштга айланасиз. Сизга битта йўл қолади — мутъа қонунига кўра уйланиш, ақс ҳолда сизни ёқиб юборган шахватингизни қондирилмайсиз. Сиз ўз хоҳишингиз ҳақида маҳаллийлардан қимқадир айтасиз, улар бундай қелишувларда ажойиб малақали бўлиб, сизга ёрдам беришга шошилишади. У хар доимгидек қўлини қўқрақига қўйиб, қонланиб қичқиради:

— Бош устуна! — дейди у, ва сизга, Қотима — Қайғамбарнинг қизидан ҳам машҳур бўлган бир ғўзални қўрсатишини айтади. Албатта, сиз унга эргашиса шошасиз, Қотимани қўриш учун. У биринчи учраган уйга қириб қўрайди:

— Сизда қачқене қорми? [қачқен — ёлғиз ёқи бева бўлиб, эркин ҳаёт тарзида яшайдиган ёш аёл] Оддий қавоб: қор (Қашгарда қачқенлар жуда қўп).

— Унда неқта қалқок қор? — деб қайтадан қўрайди сиздан қоситачи.

— Уқта, — деб қавоб беради эқаси.

Қоситачи ҳижолатли қиёфа қилиб, "қерек йўқ" деб (қерақмас), сиз билан бошқа жойга йўл олади. Сиз ундан "қалқок" ҳақида қандай бемаъни гаплар айтаётганини қўраб, унга қалқок ҳақида эмас, балқи юрак ҳақида гап қетганини тушунтирасиз. Йўлбошқи маъно билан қилмайиб, навбатдаги уйга қириб қоради. Қонани қўрганингизда уқта қаравот турибди, улар эса зарқалдор одималар билан безатилган, хар бир қаравотнинг устида қалқоклар турибди. Қоситачи буни қўриб, ўзининг ҳурсанд назарини шундай қалқоклар қаторланган қаравотга тикади ва уларни санаб қикқач, мамнун овоз билан шундай дея бошлайди:

— Машаллоҳ! Юлдузингиз баландлиққа қўтарилади! Мен сиз учун ҳурдан кўра яхшироқ нарса топдим! 20 қалқок! Бу ҳақиқатдан ажойиб! Қон! Намоз ўқинг — сиз Сулаймондан ҳам бахтлироқсиз.

Сиз қайрон қоласиз ва нима деб қавоб беришни қилмай қоласиз. Нихоят, фикрларингизни тўплаб, унга шундай дейсиз:

— Мусулмон! 20 қалқок! Бу нима деқан гап? Ақир, биз бу ерга қалқок қотиш учун қелмадик-қу?

Шу вақтда ярим очик эшиқдан металл безақлар тақиллаши ва шивирлаш эшитилади. Сиз бир неқта қора, ўтли ва ўтқир назарларни қўрасиз, тилингиз қотади ва юрагингизда қаннат ўтидан минг қаробар қучлироқ бир оловни ҳис қиласиз. Қоситачи эса сиздаги онгсизликдан қойдаланиб, эшиққа қориб, тушунарсиз сўзлар билан шивирлайди, шу орада қакат "10 сар даст" деқан сўзларингина қулогингизга етди. Кейин у қатта овоз

билан жимгина турган, махсулотнинг фойдасига ишонган одамдай сукут саклаётган эгасига мурожаат қилиб, шундай дейди:

— Хўжа 20 калпок билан уйланмокчи, у Аллохга шукр, ажойиб инсон! — ва овозини пасайтириб, калин пул хақида савдо қилишни бошлайди.

Уй эгаси ҳеч тинмай шундай дейди: «20 калпок — бу, ўғлим, Ижан-хоннинг [хитой императори] хазинасидан ҳам кимматроқ; яна бошқасини топиб кўр — 20 калпок.» Бироз тортишувдан кейин иш 25 сарга ҳал бўлади, ва бу ҳам товарнинг ажойиб камёблиги учун. Масала яқунланади: сиз 25 сарни берасиз, эгаси эса, кизни безатиб чиқариш учун ички хоналарга йўл олади. Шу вақтда воситачи сизга калпоқлар маъносини тушунтириб, бу гўзалликнинг ишончли белгиси эканини ишонч билан таъкидлайди: у 20 марта мутийга танланган, ва маҳаллий урф-одатларга кўра ҳар бир эр учун битта калпок тикиб чиққан. Сиз даҳшатга тушиб, унга 20 эрдан кейин қандай гўзаллик қолиши мумкинлигини қайд этасиз. Агар у ҳатто Юсуфнинг завжаси Зулайхо билан тенг бўлган бўлса ҳам. Воситачи шундай дейди:

— Қараб кўрасиз, ёкмаса — бошқасини оласиз.

— Унда менинг пулларимчи? — дейсиз.

— Пуллар? — хайрон бўлиб жавоб беради у. — Машаллах! Сиз эшак эмассиз: пуллар тўланди, демак улар энди сизники эмас.

Тўсатдан лашакларнинг зангловчи овози қаби овоз эшитилади, эшик очилади ва бир гуруҳ кизлар кириб келади; уларнинг орасида энг бақуввати — демак, энг гўзали — хайратли нафосат ва ишонч билан олдинга ўтади. Колган кизлар сизни ҳар тарафдан ўраб олади. Сиз кўзингиз олдида ок рўмоллардан ва бўлажак рафикангизнинг хайратли, бақувват коматидан бошқа нарса кўрмайсиз. Гўзал киз бир олмани олиб, иккига бўлади: ярмини ўзи еб юборади, иккинчи ярмини эса сизга тикади. Сиз энди сабрсизликни намоён қила бошлайсиз, аммо уй эгаси палов ва бузадан тортиб зиёфат бермокда. Шу орада, сизнинг бўлажак рафикангиздан ташқари барча чаукенлар рўмолларини олиб ташлашади: юрагингиз чапсанг ёкка ўгирилади, корнингиз эса сувга айланади. Бирининг қоракатдай йирик ва нафис газел кўзлари, бошқасининг латофатли юмшоқ коматлари ва ёйилган сонлари, учинчисининг кипарисдай бўй-басти; қисқаси, Аллох билиб, яна нималарни кўрмайсиз. Улар сизга анча сарсончиликлар қилади, кейин эса ҳар бир киз ўз юзини кўрсатиш учун пешкаш талаб қилади, шунингдек, бу мукофотни олгандан сўнг кўшиқ ва рақслар остида шу орқали театр пардаси кўтарилганидек, никобни кўтаришни бошлайдилар.

Тўсатдан: «Эй Аллох! Эй Мухаммад», — деб сизнинг олдингизда асрлар ва асрларнинг хақиқий маҳбубаси намоён бўлади. У кўзлари кўримлар билан мойланган, лаблари кизил қилинган, юзлари ҳатто оқартирилган, шундай улашиб чиқадики, унинг хақиқий кўриниши тушунарсиз бўлиб қолади. Агар сиз шарқона хиссий лаззат ва хотиржамлик муҳлисларидан бўлсангиз, «машаллох!» — деб айтишдан ўзингизни тия олмайсиз. Сизга ёстиклар шарт эмас, чунки унинг мулоим кучоклари сиз учун етарли бўлади. Ҳа, хақиқатан ҳам, бирор мартабали осийлик, ҳатто дунёдан бироз хабардор бўлса ҳам, ёки ўзида юқори завқ ва лаззатни тушуниш қобилиятини ҳис этса, бу қадар юмшоқлик ва шу жойларда фолклорда айтилган «салоқирра» деб аталувчи (ёғни, семиз) ўралганликка бефарқ қараб тура олмайди. Агар сиз бундай юқсак гўзаллик тушунчасига етмаган бўлсангиз ва мўйсок тўқимали аёлларни афзал кўрсангиз, унда фақат Аллохга ишонишингиз ва дарҳол бу ердан қочишингиз керак бўлади, ҳатто шапкаларнинг сонига ҳам ўралмаслигингиз лозим.

Кашгарда муайян бўлмаган муддатга мута тутиш мумкин, кискача айтганда, сиз бу ерда канча турган бўлсангиз, шунча вақтга, лекин бу аёлни конунга биноан, яъни Хитой ҳукумати томонидан белгилаб қўйилган конунга мувофиқ, олиб чиқиш мумкин эмас. Барча осийлик савдогарлар айтишича, бу конун Кашгар аёлларининг гўзаллигига ортиқча берилганлик сабабли, кўпчиликнинг улар туфайли империя чегараларида абадий қолишини олдини олишга асосланган.

(Ч. Ч. Валиханов. О Западном крае Китайской империи)

Кашгарликларнинг илохий таомиллардан четлашганлиги уларнинг турмушидаги айрим мустикаллигида намоён бўлади. Масалан, хотинлар истаган вақтларида ажрашишлари мумкин ва кўпхотинлик Туркистон халклари орасида жуда кам учрайди. Хотинлари ажрашишни талаб қилган тақдирда улар уйдан ҳеч қандай мулк олиб кетолмайдилар, аммо агар эр киши ажрашмоқчи бўлса, у хотинига таъминот бериш мажбуриятида бўлади.

Шунингдек, Кашгарда вақтинчалик никоҳ одатлари ҳам мавжуд. Бу ҳолни айниқса қизиқарли қиладиган нарсаси шундаки, кашгарликлар ханафий мазҳабидаги суннийлар бўлиб, вақтинчалик никоҳ уларга ман этилган. Ушбу одат эса бутпарастлик даврларидан қолганлигини кўрсатади. Марко Поло ўз асарларида қўмулликлар меҳмонни ўз хотинлари билан қолдириб, уларни эркин фойдаланишлари учун уйдан чиқиб кетишганини баён қилади. Шунингдек, Хубилай бу одатни бекор қилганида қўмулликлар ўзларининг норозиликлари билан уни безовта қилгани, натижада Хубилай ўз фармонини бекор қилишга мажбур бўлгани ҳақида ҳам сўз юритади. Ҳозирги кунда бу одат исломий шаклларга бўйсунди: никоҳ ва ажримлар шариат қоидалари асосида амалга оширилади.

Вақтинчалик никоҳлар Олтишохр атрофида кенг тарқалган бўлиб, бу ҳудудлар чет эллик сайёҳлар ташриф буюрадиган жойлардир. Аммо Қучадан шарқда бу одат йўқолган, чунки бу жойларга чет эл қаравонлари бориб турмайди. Вақтинчалик никоҳ шартлари оддий: эркак ўз хотинини қийим-бош билан таъминлаш ва уни боқишни зиммасига олади. Ҳўтанда хотин олиш учун, сўмда ифодаласак, тахминан 1 рубль 50 тин сарф қилиш керак бўлади. Яркендда эса махсус бозор мавжуд бўлиб, у ерда уйланиш истагидаги аёлларни учратиш мумкин ва никоҳ шартлари қелишилади. Оксу ва Турфонда бундай никоҳлар Яркенддагидан қимматроқ. Бу одат аёлларга тўлиқ эркинлик ва ҳис-туйғуларини эркин ифода этиш имкониятини бера-да, таълим йўқлиги ва шараф тушунчасининг етишмаслиги сабабли никоҳга нисбатан ҳурматсизлик пайдо бўлади. Шу боис, Шаркий Туркистон аёллари ахлокий покликлари билан ажралиб турмайди.

Мухаммад алайҳиссалом, аёлларни жамиятдан узоқлаштириб ва винони тақиқлаб, ўз умматининг ахлокий тозаллигини таъминламоқчи бўлган. Аммо бундан кўра қучлироқ бузғунчилик манбаи қелиб чиққан. Мусулмонлар винони ўрнига маст қилувчи дори воситалари ва экстрактларни ишлатган, уларнинг зарари винодан кўра қучлироқ бўлган. Ўрта Осиё аҳолиси завқ (кайф) қилиш мақсадида кўпинча хашиш, опиум ва кўкнор, яъни

мак дарахтининг кесилган бошларидан олинган шарбатни истеъмол килади. Бу нарсаларга муккасидан кетган кишилар кўп сонли, бироқ жамият учун бефойда бир табака – «бэнгилар»ни ташкил этади.

Одамларда онгини лахзага бўлсада йўкотувчи моддаларга бўлган хаддан ташкари иштиёқ жисмоний заифлашиш ва ўзгача бир жиннилик билан бирга юради. Куйи табакадан бўлган бангилар ўзини бокиш максатида дервишлик килишади ва садакалар хисобига яшайдилар. Кашгарда сони кўп бўлган «кадира бангилар» мавжуд бўлиб, оддий халқнинг деярли барчаси хашиш истеъмол килади. Амалдорлар эса хитойларга таклид килиб вино ичади ва хитой ўсулида опиум чекишади. Кашгарда вино ва бўза истеъмол килишни ҳукумат таъкиб қилмайди.

Хитойликлар ичимликлар сотиладиган дўконларни бошқаришади ва шаҳар ташқарисида бир неча жойда бўза тайёрлайдиган заводлар ташкил этилган. Бўза савдо нукталари ҳар доим мижозларга тўлиб кетади. Кашгарда яшайдиган хорижликлар маҳаллий урф-одатларнинг эркинлигидан фойдаланиб, ахлоксизликка чўкиб кетадилар. Чунки улар ўз ҳукмдорларининг мутлак деспатиясига доимий кўркувда яшашга ўрганган ва бу сабабли вино ва аёллар улар учун айниқса жалб қилувчи бўлиб қолган.

Кичик Бухорода кўлда ўйин тарқалган бўлиб, барча табакалар орасида машҳур, ҳатто аёллар ҳам бу иллатга берилган. Бангилар (чекувчилар) ва киморбозлар – кимор ўйинчилари энг шўх ва кўпол халқ табакасини ташкил этиб, ҳар қандай инқилобда фаол иштирок этади. Бухоро ва Кўконда аёллар умуман ахлокий покликда кўриниш бермасалар ҳам, ташки муҳит сабабли, маҳкамланган ҳолда ва рашқчи кўрикчилар томонидан ўраб қўйилган бўлиб, факат ҳаром интригалари билан чегараланган. У ерда очик ахлоксизлик қилувчи аёллар йўқ, ва нихоят, жазо кўркуви уларни бузукликдан тўхтатади. Бухорода зино учун тошбўрон қилинади. Кичик Бухорода, юқорида айтилганидек, аёллар ўз ҳаракатларида эркин бўлгани сабабли, Олтишаҳр ёки Олтита Шарқ шаҳарларида полицияга маълум бўлган ахлоксиз аёллар сони шундай даражада кўпайганки, бу нафакат ўрта осийлик мусулмонларни, ҳатто хитойликларни ҳам кўрқитади. Барча хитойликлар маҳаллий келиб чиқишга эга бўлган бўқраларни саклашади, улардан фарзандлар кўришади, улар эса маҳаллий аҳоли сифатида қабул қилинади. Шаҳарлар атрофида кўплаб очик ахлоксизлик уйлари мавжуд бўлиб, уларда аёллар бузукликка чўкиб кетган. Кашгарда ахлокий бузилган аёллар сонининг кўпайиши сабаблари асосан кашшоклик ва муҳтожликдир.

(Ч. Ч. Валиханов. О состоянии Алтышара, или Шести восточных городов китайской провинции Нан-лу (Малой Бухарии), в 1858–1859 годах)

Абу Муслим таржимаси